

CÜMLƏ STRUKTURLARI

Türk dünyasının yetişdirdiyi görkəmli alim, ictimai xadim, şair professor Bəkir Vahab oğlu Çobanzadə Azərbaycan dilçiliyində fundamental əsərləri ilə özündən söz etdirməyi bacaran türkoloqlardandır. XX yüzilliyin 20-ci illərindən başlayaraq türk xalqlarının varlığı: tarixi, ədəbiyyatı, dili, etnoqrafiyası, məişəti, folkloru haqqında araşdırmalar aparmağa başlamış Bəkir Çobanzadə nəinki türk dünyasında, hətta Rusiya və Avropa ölkələrində böyük şöhrət qazanmışdı. Yaşadığı qısa ömür ərzində xalqa bir-birindən dəyərli elmi və bədii yaradıcılıq irsi bəxş edən böyük alim, təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, yetəri qədər araşdırılmamış, müasir dilçilik elmimizin gənc nəslinə tanıtılmamışdır.

Bəkir Çobanzadənin zəngin elmi yaradıcılığı milli dilçilik elmimizin formalaşmasında yeni bir mərhələ hesab edilir. Azərbaycan ədəbi dili elmi dilçilik üslubunun formalaşmasında böyük alimin bir-birindən maraqlı, müxtəlif aktual məsələlərə həsr etdiyi elmi əsərlərinin əvəzsiz rolu olmuşdur. Dilçilik elminə həsr etdiyi bütün əsərlərini universitet tələbələri üçün yazan Bəkir Çobanzadə məzmunun sadə və anlaşılıq olmasına məqsədilə ən çox sadə cümlənin müxtəlif strukturlarından istifadə etməyi lazım bilməmişdir. Bu cümlələrin əksəriyyəti feili tərkiblərlə zəngin, geniş sadə cümlə quruluşlarıdır ki, anlaşılıq olması ilə bərabər, məzmunu təfəsilatı ilə çatdırmağa xidmət edir.

Sadə cümlə quruluşlarının üstünlük təşkil etməsinə baxmayaraq, mürəkkəb cümlə tiplərindən də ustalıqla bəhrələnən dilçi alimin əsərlərində həm tabesiz, həm də tabeli mürəkkəb cümlələrin müxtəlif növlərinə rast gələ bilərik. Ən çox işlənən mürəkkəb cümlə formaları isə izahedici funksiya daşıyan qoşulma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdir. Bəkir Çobanzadənin dilçilik əsərlərində işlənmiş mürəkkəb cümlə quruluşlarının bəzilərinə nəzər yetirək:

“Bu budağa islamıyyətlə bərabər, Asiya və Afrikanın şimalında yayılmış və bir çox məmləkətlər və millətlərdə milli lisan olaraq yerləşmiş olan ərəb lisanı girər ki, həbəş lisanı da ərəb lisanına ən yaxın qərabətdə bulunur” [4, s. 79];

“Amerikada hind və Avropa ailəsinə mənsub mühacir avropalıların lisanlarını saymazsaq, yerlilərin lisanı, yuxarıda söylədiyimiz kibi, üzvi cəhətdən kəsirüt-tərkib lisanlar cümləsinə daxildir” [4, s. 80];

“Bununla bərabər, bütün ölmüş və yaşayan lisanları bir ana lisana icra qabil olsa belə, bu ana lisanda bulunan səslerin, kəlmələrin və bunların birər mənaya dəlalət etməsi məsələsi qalır ki, iştdə bu da ümumiyyətlə lisanın nasıl doğduğu, nəşət etdiyi məsələsidir” [4, s. 81];

“Bu növ sərflərin onda doqquzu ərəbi, farsı qəvaidinə həsr olunub, türk lisanının qaydaları, həyati kəlmə təşkilatı pək az yer dutar” [4, s. 131];

“Burada artıq aski sərflərimizə görə böyük bir addım atılmış və nəhayət, səs ilə hərf bir-birindən ayrı olaraq tədqiq edilmişdir” [4, s. 133];

“Bunun nəticəsi olaraq məktəblərdə reforma, islahat başlamış və Qərb elmləri yavaş-yavaş türk-tatar dillərinə keçirilməkdədir” [4, s. 135];

Müəllifin “Seçilmiş əsərləri”nin I cildində qarşılaşdığımız yuxarıdakı cümlə tiplərindən ilk üçü qoşulma, şərt və qarışıq tipli tabeli, növbəti – son üç cümlə isə qarşılaşdırma, aydınlaşdırma və səbəb-nəticə mənə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdir. Bildiyimiz kimi, sadə cümlələr fikri daha anlaşılıq, aydın ifadə etməsi baxımından mürəkkəb cümlələrdən fərqlənir. Bəkir Çobanzadə əsərlərinin oxucularda çətinlik yaratmaması üçün sadə geniş cümlələrdən istifadəyə üstünlük vermişdir. Lakin mürəkkəb cümlə konstruksiyaları, bildiyimiz kimi, elmi üslubun əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir. Bu səbəbdən mürəkkəb cümlələrin elmi üslubda istifadəsi vacib olduğundan, dilçi alim onlardan məzmununda dolaşılıqğa yol verilməmək şərtilə istifadə etmişdir. Mürəkkəb cümlə növləri arasında ən çox rast gəldiyimiz cümlə strukturları aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz və qoşulma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdir.

Bəkir Çobanzadənin daha çox müraciət etdiyi cümlə quruluşları, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, əsasən sadə geniş cümlə strukturlarıdır. Bu cümlə növləri oxuculara, xüsusilə də elmə yeni addımlarını atmış tələbələrə elmi anlayışları daha asan dillə çatdırmağa imkan yaradır. Bu cümlələr daha çox feili tərkiblər vasitəsilə genişlənmiş cümlələrdir ki, sadə cümlənin şəxsə görə müxtəlif növlərinə aiddir. Alimin seçilmiş əsərlərindən götürdüyümüz nümunələr üzərində izah edək:

“Lisan mədəniyyət və həyati-ictimainin ən qüvvətli bir aləti olaraq, bir millətdən digərinə keçər” [4, s. 80];

“Tayhunq-Nular zamanından başlayaraq on yeddinci əsrin sonlarına qədər başlıca türk-tatar xalqları böyük məsafələr keçərək yurd dəyişdirməkdə bulunmuşlardır” [4, s. 160];

“Lügət (ləhcə və şivə)lərin ən fəsihi bir lisandan başqa lisan bilməyən, farslarla qarışmayan xalqlarda bulunur” [4, s. 161];

“Ləhcə ilə dil arasındakı fərqi göstərmək lisançuların ən ziyadə müşkilata uğradıqları nöqtələrdən birisidir” [4, s. 162];

“Bir vaxtlar Krimda, Qara dəniz sahillərində yaşamış və bilaxirə Macarıstan ovalarında yerləşmiş olan hunların arasında gəzən italyan, alman missionerləri tərəfindən düzülüyü zənn edilən bu əsər mənzum və mənsur olmaq üzrə olduqca zəngin lisan material verməkdədir” [4, s. 169];

“Məsələn, qaraçay şivəsini aldığımız zaman bunu müəyyən coğrafi sahə və tarixi yol üzərində meydana gəlmiş bir şivə olaraq izah edə bilərik” [4, s. 163].

⁹⁴ BDU-nun doktorantı . havva.ahmedova@mail.ru

Yuxarıda qeyd etdiyimiz cümlə nümunələrinin hər biri müəyyən şəxslə, sadə geniş cümlələrdir. B.Çobanzadənin seçilmiş əsərlərinin birinci cildindən sadə geniş cümlələr axtararkən topladığımız bu cümlələrin istisnasız hər birində feili tərkiblərin müxtəlif növləri işlənmişdir.

“Daha əski şəkli olan quduq, adak, yadağın, udi – quyu, ayaq, bayan, uyu... kimi şəkillərdən ayrı, dilimizin tarixi inkişafına təxsis edilmiş əsərimizdə bəhs olunacaqdır” [4, s. 177];

“Özbək xandan əvvəl (1312-1342 sənələrində hökumət sürmüş) bu ada qəbilə, yaxud xalq ünvanı olaraq təsadüf olunmıyır” [4, s. 209];

“Bu türklərin həman cümləsi artıq çoxdan həzəri məişətə keçdiklərindən bunlar arasında qəbiləvi təşkilatə və əski türk qəbilə adlarına rast gəlinmıyır” [4, s. 212];

“Nətkim qurultayda da nə nəzəri və nə də əməli dəlillərlə böylə bir davanı qazanmağa imkan görülməmişdir” [5, s. 199];

“Cənubi Qafqaza gələcək olursaq, burada sayısı və mədəni səviyyəsi etibarilə başqa türk-tatar xalqları arasında mühüm bir yer tutan azəri türklərinə rast gəliyoruz” [4, s. 214].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz beş cümlənin hər biri sadə, geniş, şəxssiz cümlə strukturlarıdır və hər birində cümlələri genişləndirmək məqsədilə feili tərkiblərdən istifadə edilmişdir.

“Bu dövrlərdə bu surətlə əsas ordadan və əslindən ayrılanlara “qazax” derlərdi” [4, s. 201];

“... bundan başqa, Qazanda “Oxuyqa yaşqa nəsihət” namilə yenə məhəlli kumuk dilində bir risalə nəşr etdiyini bizə xəbər veriyorlar” [5, s. 153].

Nümunələrdəki son iki cümlə qeyri-müəyyən şəxslə sadə geniş cümlələrdir.

B.Çobanzadənin elmi əsərlərində işlənmiş cümlə quruluşlarına ümumi nəzər saldıqda görürük ki, aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz və qoşulma budaq cümləli tabeli, həmçinin müəyyən şəxslə sadə geniş cümlələr üstünlük təşkil edir. Bu cümlə növlərinin hər biri elmi-nəzəri materialları oxucuya hərtərəfli çatdırmaqda əlverişli olduğu üçün müəllif həmin cümlə strukturlarına geniş yer vermişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayev A. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən. Bakı: Maarif, 1966, 331 s.
2. Babayev A. Bəkir Çobanzadə. Bakı: Şərqi-Qərb, 1998, 312 s.
3. Elçin. Fikrin karvanı. Bakı: Yazıçı, 1984, 348 s.
4. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. I cild. Bakı: Şərqi-Qərb, 2007, 336 s.
5. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. II cild. Bakı: Şərqi-Qərb, 2007, 368 s.
6. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. III cild. Bakı: Şərqi-Qərb, 2007, 344 s.
7. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. IV cild. Bakı: Şərqi-Qərb, 2007, 200 s.
8. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. V cild. Bakı: Şərqi-Qərb, 2007, 264 s.

Açar sözlər: Bəkir Çobanzadə, sadə cümlə, cümlə növləri, dilçilik əsərləri, cümlə strukturları

Keywords: Bekir Chobanzadeh, simple sentence, complex sentence, linguistic works, sentence structures

Ключевые слова: Бекир Чобанзаде, сложное предложение, придаточные присоединительные, лингвистические труды, структуры предложений

Xülasə

XX yüzilliyin 20-ci illərindən başlayaraq türk xalqlarının varlığı: tarixi, ədəbiyyatı, dili, etnoqrafiyası, məişəti, folkloru haqqında araşdırmalar aparmağa başlamış Bəkir Çobanzadə nəinki türk dünyasında, hətta Rusiya və Avropa ölkələrində böyük şöhrət qazanmışdı. Onun zəngin elmi yaradıcılığı milli dilçilik elmimizin formalaşmasında yeni bir mərhələ hesab edilir. Azərbaycan ədəbi dili elmi dilçilik üslubunun formalaşmasında böyük alimin bir-birindən maraqlı, müxtəlif aktual məsələlərə həsr etdiyi elmi əsərlərinin əvəzsiz rolu olmuşdur.

Bəkir Çobanzadə məzmunun sadə və anlaşılıqlı olması məqsədilə ən çox sadə cümlənin müxtəlif strukturlarından istifadə etməyi lazım bilmişdir. Bu cümlələrin əksəriyyəti feili tərkiblərlə zəngin, geniş sadə cümlə quruluşlarıdır ki, anlaşılıqlı olması ilə bərabər, məzmunu təfəsilatı ilə çatdırmağa xidmət edir. Sadə cümlə quruluşlarının üstünlük təşkil etməsinə baxmayaraq, mürəkkəb cümlə tiplərindən də ustalıqla bəhrələnən dilçi alimin əsərlərində həm tabesiz, həm də tabeli mürəkkəb cümlələrin müxtəlif növlərinə rast gələ bilərik. Ən çox işlənən mürəkkəb cümlə formaları isə izahedici funksiya daşıyan qoşulma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdir.

B.Çobanzadənin elmi əsərlərində işlənmiş cümlə quruluşlarına ümumi nəzər saldıqda görürük ki, aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz və qoşulma budaq cümləli tabeli, həmçinin müəyyən şəxslə sadə geniş cümlələr üstünlük təşkil edir. Bu cümlə növlərinin hər biri elmi-nəzəri materialları oxucuya hərtərəfli çatdırmaqda əlverişli olduğu üçün müəllif həmin cümlə strukturlarına geniş yer vermişdir.

Sentence structures in the linguistic works of Professor Bekir Chobanzadeh

Summary

The scientific heritage of Professor Bekir Chobanzadeh played an invaluable role in the formation of the scientific linguistic style of the Azerbaijani literary language. There are various constructions of both simple and composite sentences in the scientific works of the scientist. Composite sentences are represented by the various types of compound and complex

sentences. Compound sentences with an explanatory connection are the most common among the structural types of compound sentences used in the scientific works of B.Chobanzadeh.

As the content of such a type of sentences can be conveyed in a more understandable and clear form, the scientist gave preference to these particular structures. General consideration of the structures of composite sentences in the linguistic works of Professor B.Chobanzadeh reveals that compound sentences with an explanatory connection and complex sentences with subordinate clauses predominate. The common feature of these two types of composite sentences is the prevention of any misunderstanding, the clarification of the thought expressed in the first sentence through the next sentence of the construction.

Структуры предложения в лингвистических трудах профессора Бекира Чобанзаде **Резюме**

Научное наследие профессора Бекира Чобанзаде сыграло неоценимую роль в формировании научного лингвистического стиля азербайджанского литературного языка. В научных трудах ученого встречаются различные конструкции как простых, так и сложных предложений. Сложные предложения представлены различными видами сложносочинённых и сложноподчинённых предложений. Среди структурных типов сложносочинённых предложений, употребляющихся в научных трудах Б.Чобанзаде, чаще всего встречаются сложносочинённые предложения с пояснительной связью. Причина такого частого использования сложносочинённых предложений с пояснительной связью заключается в том, что ученый стремился донести до читателя новые понятия в доступной форме.

Поскольку содержание такого типа предложений можно передать в более понятной и ясной форме, ученый отдавал предпочтение именно этим структурам. При общем рассмотрении структур сложных предложений в лингвистических трудах профессора Б.Чобанзаде выясняется, что в них преобладают сложносочинённые предложения с пояснительной связью и сложноподчинённые предложения с придаточными присоединительными. Общей же чертой этих двух типов сложных предложений является недопущение какого-либо непонимания, уточнение мысли, выраженной в первом предложении, посредством следующего предложения данной конструкции.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva